

обязанность миссионерского свидетельства. Антиштундистская миссия не всегда приносила желаемого успеха. Увеличение численности штундистов в период митрополита Платона дает основание считать, что созданная апологетическая антиштундистская миссия была ориентирована не столько на уничтожение самой ереси или их представителей, сколько на попытку остановить распространение штундизма и укрепить православную веру в народе, поднять уровень православия в целом.

Ключевые слова: Православная Церковь, митрополит, Платон (Городецкий), Киевская епархия, штундизм, миссионерство.

**Andriy Petrenko**

### **ANTI-SECTARIAN APOLOGETICAL MISSION OF KYIV METROPOLITAN PLATON'S (HORODETSKY)**

*An anti-sectarian apologetical mission in the Diocese of Kyiv was for the first time founded by Metropolitan Platon (Horodetsky). The purpose of the article is to study the process of confrontation sectarianism in Ukraine during the period of the Kyiv Metropolitan Platon (Horodetsky) which understanding in all possible depth will allow a much better judge the overall missionary activities of the Orthodox Church in Ukraine. The formation of diocesan, regional and local missionaries subordinated to Vicar Bishop of Uman with Archpastor's personal control constituted missionary body based on a functioning pyramid system. Moreover, in the missionary system, all members of the Church, as the Body of Christ, were called upon to allocate the responsibility of missionary testimony to themselves. An anti-sectarian mission did not always bring the desired success. Spreading the number of sectarians during the Platon's metropolitan activity suggests that introduced anti-sectarian apologetical mission was focused not so much on the destruction of the sects or their representatives as on an attempt to stop the sectarian spreading and to strengthen the Orthodox faith in the people, raising the level of Orthodoxy in general.*

Key words: Orthodox Church, Metropolitan, Platon (Gorodetskii), Kiev diocese, apologetical missionary.

**УДК 94(477.82)**

**Наталія Борисенко**

### **ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ЗАДУМИ І ВТІЛЕННЯ**

*Проаналізовано процес організації і поширення церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Основну увагу звернуто на з'ясування практики реалізації політики Св. Синоду щодо розширення мережі початкових шкіл, чинників і обставин, які визначали кількісний і якісний вимір народної освіти під керівництвом духовенства.*

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, початкові школи, Св. Синод, духовенство, Російська імперія.

Упродовж усієї історії людства освіті належала надзвичайно важлива соціальна функція – сприяння раціональному осмисленню та поясненню дійсності, пристосуванню людини та суспільства до змін, забезпечення наступності суспільного розвитку на основі гармонійного поєднання традиції та новації, соціалізація нових поколінь шляхом передачі їм історичного досвіду поколінь попередніх, збереження її національно-культурної ідентичності. Освіта є важливим елементом існування свідомої нації, подальшого розвитку і прогресу держави. Вивчення досвіду організації народної освіти в умовах соціальної модернізації та побудови основ ринкової економіки середини ХІХ ст. у Російській імперії, частою якою були й українські губернії, набуває актуальності та важливого значення для врахування особливостей її формування та розвитку при побудові сучасної системи шкільництва.

Притаманна розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови тенденція відходу від надмірної ідеологізації та руху до врівноважених і компетентних досліджень з освітянської тематики простежується і в історіографії досліджуваної нами теми. За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С. Стельмаха, А. Гуза, В. Курченко, Л. Дровозюка, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні,

складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [1–9]. Водночас і донині розвиток народної освіти вивчають переважно на регіональному рівні, тому комплексне узагальнення шкільного досвіду другої половини XIX ст. на теренах усієї імперії видається досить важливим напрямом дослідницьких студій.

Метою статті є – вивчення напрямів реалізації урядової політики щодо поширення церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії, з'ясування сформованої практики їх втілення у другій половині XIX ст.

Першою формою народної школи виявилися «неорганізовані» школи. Відкриття таких шкіл проходило за трьома основними напрямками: їх відкривали поміщики для своїх селян (до 1861 р), священнослужителі для своїх парафіян, окремі селянські громади ініціювали створення таких шкіл. Оскільки центром села був місцевий храм, то відкривали школи, як правило, при церквах, незалежно від того, хто був ініціатором їх створення. Наприклад, у с. Суходіл Володимирської губернії поміщик А. Воронов відкрив школу в будинку священика, якому і довірили освіту дітей. До закладу набрали близько 40 хлопчиків, безкоштовно роздали їм букварі [10, арк. 10–10 зв]. Досить красномовно описали такі заклади володимирські земці: «Це були, головним чином, школи грамоти, що влаштовуються приватними особами: причетниками, грамотними селянами, відставними солдатами, дяконами, священиками ..., чимала частина яких тулилася по кухнях, передпокоях і не чекала нічого кращого» [11, с. 193]. Проте вони стали навчальними закладами, які заповнювали порожній до того часу культурний простір сільської місцевості Російської імперії.

Про поступ у справі народної освіти в Російській імперії упродовж 1856–1863 рр. з ініціативи духовного відомства свідчать статистичні дані: загальна кількість початкових шкіл, підпорядкованих Св. Синоду зросла з 8227 до 33606, тобто в 4 рази, число учнів з 450 002 до 827572 – у 1,8 рази [12, с. 49–61]. Наведена нами загальна динаміка стрімкого зростання шкіл, підпорядкованих Св. Синоду у межах держави, прослідковується і на регіональному рівні. Так, упродовж 1859–1863 рр. у Володимирській губернії відбулося суттєве зростання (понад 65 %) кількості нижчих навчальних закладів, в основному за рахунок училищ, відкритих парафіяльним духовенством, кількість яких зросла майже увосьмеро [13, с. 365]. Ситуація з нижчою освітою у Володимирській губернії є типовою для провінції Російської імперії передреформеної пори.

Робота спеціального органу «Присутствія у справах духовенства», що почав роботу взимку 1863 р., стосувалася і участі духовенства на ниві народної освіти. Більшість членів Присутствія вважали, що старання участь духовенства у поширенні народної освіти супроводжуватиметься матеріальною підтримкою з боку парафіян [14, с. 254]. Проте відзиви, які надходили від рядових священиків з регіонів доводили, що останні не розраховували на допомогу селянства, пояснюючи, насамперед, байдужістю парафіян до шкільництва. Обставини, які виявлено пореформеною практикою, це – й опір поміщиків поширенню грамотності серед їхніх селян [15, с. 654]. У реаліях перших пореформених років навчання дітей і матеріальне забезпечення шкіл покладалося виключно на духовенство. Складне матеріальне становище духовенства і відсутність дієвої допомоги з боку громади зумовлювали бідність церковних шкіл. Вельми показовою в цьому контексті є історія Калязінського парафіяльного священика І. Беллюстіна у справі народної освіти [16].

Основним спектром щоденних проблем, що поставали перед духовенством, яке брало участь у шкільній справі, були: відсутність зручних приміщень, брак часу на шкільні заняття, нестача навчальних посібників, байдуже ставлення до школи парафіян, низький рівень педагогічної кваліфікації членів причту, а також втручання інших відомств. Не менш значною проблемою виявилася матеріальна незабезпеченість духовенства. Як зазначав священик Воронезької єпархії, духовенство, зважаючи на власні ненормальні побутові умови, ... повинно було постійно відволікатися на шкоду училищним справам на роботи по домогосподарству. Саме в цьому, на його думку, полягала головна причина неуспішності шкіл [17, с. 24]. Посилаючись на байдужість прихожан, священики вимагали державної підтримки шкільної справи. Найбільше вимоги стосувалося будівництва шкіл, надання допомоги в забезпеченні опаленням, освітленням, прислугою і виділення платні вчителям не священикам.

Присутствіє у справах духовенства дійшло висновку щодо необхідності звернутися за допомогою до земських установ з пропозиціями: впорядкувати приміщення для початкових училищ, забезпечивши їх опаленням, освітленням і прислугою, встановити платню вчителям, виділити кошти для придбання навчальної літератури [14, с. 254]. Для сприяння справі народної освіти рекомендували сільським священикам у проповідях наводити селян до просвітництва, найбільш сумніливих у шкільній справі представників духовенства нагороджувати орденом Анни третього ступеня. Отже, члени Присутствія вважали, що держава забезпечить формування законодавчої основи організації народних шкіл і програм навчання, видачу орденів, забезпечить духовенство від втручання світської влади, а суспільство повинно було взяти на себе економічний тягар.

Духовенство сподівалося, що їхні проблеми будуть вирішені державою, проте представники державної влади, навпаки, очікували активного сприяння з боку суспільства.

У 1863–1864-х роках рівномірне зростання кількості шкіл духовного відомства наявне у всіх регіонах держави, більше того саме в цей період їх зафіксовано максимальні кількісні показники за період Великих реформ – 22 305 шкіл з 427 тисячею учнів, що, на нашу думку, пов'язано з ще наявними очікуваннями духовенства на допомогу держави. Після затвердження у 1864 р. «Положення про початкові народні училища» і «Положення про парафіяльні попечительства», кількість церковних шкіл з початку 1865 р. починає скорочуватися. Атмосфера розчарування в середовищі духовенства щодо незначної підтримки їхніх зусиль у шкільній справі відбилася і на кількісному вимірі початкових навчальних закладів духовного відомства.

Прискорити справу початкової освіти на місцевому рівні мало створення церковнопарафіяльних попечительств, передбачених Положенням від 2 серпня 1864 р. [18, с. 607]. Проте, як виявив уважний аналіз тогочасної практики, ситуація на місцях з їхньою організацією була непростою. На земських зборах Тверського повіту 1868 р. констатували, що з 69 передбачуваних церковнопарафіяльних попечительств у повіті організовано тільки 10, з яких тільки 8 звернулися до земству за допомогою на відкриття училищ. Переконавшись у безперспективності очікування активності попечительств у шкільній справі, тверські земці змінили свою тактику. Земське зібрання звернулося з клопотанням до єпархіального архієрею щодо якнайшвидшого відкриття попечительств по парафіях, інформуючи щодо асигнування земством 3000 крб. на відкриття церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 35].

Уважне вивчення проблеми участі церковнопарафіяльних попечительств у справі народної освіти, виявило, що ситуація Тверського повіту була типовою для всієї Російської імперії [20, с. 24]. Організація попечительств, за визначенням Київського митрополита Арсенія, просувалася в державі «черепашачим ходом» [21, с. 25]. В абсолютній більшості єпархій створено тільки лічені одиниці церковнопарафіяльних попечительств. Отже, шлях відкриття нових шкіл у сільській місцевості за допомогою попечительств виявився безперспективним, оскільки останні відкривалися вкрай повільно.

Новостворені земства, на допомогу яких розраховували, на перших порах не виявили суттєвого інтересу до шкільної діяльності. Як стверджує дослідник Б. Веселовський, період 60-х рр. був часом майже повного індивідуалізму земських діячів до питань народної освіти, оскільки вони майже нічого на неї не виділяли [22, с. 459]. Обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой не приховував свого розчарування. Як зазначав він у звіті, надія духовенства на співчуття і матеріальну допомогу від «поки здійснювалася тільки в небагатьох губерніях і в малих розмірах» [23, с. 245]. Як приклад наведемо досвід Бежецького повітового земства Тверської губернії, яке ухвалило рішення щодо відкриття, починаючи з 1868 р., у кожній волості по кілька церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 33]. Припускаємо, що на початковому етапі земські діячі не розмежовували народні училища, вкладаючи кошти як у відкриття світських, так і церковнопарафіяльних шкіл.

Щодо діяльності повітових училищних рад духовенство скаржилося, що їх засідання відбуваються рідко, не завжди училища оглядають, почасти ради діють з перевищенням своєї влади, приміром, перетворюються школи духовного відомства у волосні училища. Непоодинокими були конфлікти між духовенством і місцевою училищною радою, що суттєво впливало на ентузіазм перших.

Шкільна практика пореформеного десятиліття переконувала, що розвиток церковних шкіл безпосередньо пов'язаний з матеріальним становищем духовенства. Обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой передбачав акумулювати кошти шляхом скорочення штатів церковних парафій. Положення про новий розподіл парафій і склад причтів затверджено 16 квітня 1869 р. Після цього упродовж 10 років закрили більше двох тисяч слабких в матеріальному відношенні парафій, число штатних священиків скоротилося на 846, дияконів на 6230, а паламарів на 16214. Такі заходи не могли принести швидких результатів. Тому Д. Толстой наполягає на виділенні асигнувань на церковні школи хоча б у окремих губерніях. 26 травня 1869 р. затверджено рішення Державної ради про організацію училищ у трьох Південно-Західних губерніях (Київській, Подільській і Волинській) і щорічне асигнування з державної скарбниці з кошторису Міністерство народної освіти 30 тис. крб. (по 100 крб. на одну школу) на допомогу сільським школам духовного відомства [24, с. 134]. Аналогічні заходи затверджено і щодо матеріальної підтримки початкових шкіл у земських регіонах. На кожну з 33 земських губерній і Бессарабську область для підтримки нижчих шкіл, організованих земствами, сільськими громадами, духовним відомством або приватними особами, виділено 51 тис. крб. Вважаємо, що призначення державної субсидії на церковні школи істотно не вплинуло на їхній розвиток, проте такими заходами державна влада вперше взяла на себе витрати щодо фінансування шкіл духовного відомства.

Прийняття нового Положення 1874 р. зумовлювало ослаблення впливу духовенства на діяльність початкових навчальних закладів. Чимала частка проблем початкових училищ пов'язана з

нестачею вчителів, яка загострилася у зв'язку зі зменшення кількості парафій, отже і скороченням посад дияконів і псаломщиків, які в реаліях були вчителями в церковнопарафіяльних школах.

Варто враховувати й ущільнення освітнього простору початкового навчання у земських губерніях, що вважаємо позитивним чинником розвитку народної освіти, який зумовлений зі зростанням інтересу земських установ до шкільництва й організацією ними шкіл. Аналіз тогочасної освітньої практики переконує, що духовне відомство намагалося знайти мирний вихід зі сформованої ситуації. Спочатку, як правило, церковнопарафіяльні школи і школи грамоти відкривали у віддалених і малонаселених парафіях, населенню яких була недоступна земська школа. На шпальтах місцевих «епархіальних відомостей» священники закликали духовенство не зупинятися у поширенні освіти у себе в парафії в разі організації земської школи, апелюючи низькою грамотністю населення, а тому чим більше шкіл, тим краще» [25, с. 303]. Досить часто учнів земської та церковної школи поділяли за статями, зокрема у церковнопарафіяльних школах з нечисельним контингентом переважали дівчата.

Найбільш важливим і водночас найбільш складним питанням було фінансування шкіл духовного відомства. На думку членів Комітету міністрів, тільки за умови поліпшення складного матеріальну становища духовенства можна підняти його роль і авторитет, що покращило б організацію «навчально-пастирської діяльності». Відомості щодо реалій функціонування церковних шкіл на місцях, які збирали впродовж усього 1881 р. з ініціативи обер-прокурора, були не повними, але стали ґрунтом для висновків. Авторський аналіз інформації з 47 епархій (82 % усіх у державі) виявив, що кількість церковнопарафіяльних кіл становила 3411 заклади з 87909 учнями. Засоби утримання шкіл були такими: 224 школи (6,5 %) фінансувало Міністерство народної освіти, 267 (7,8 %) – за рахунок земств, 407 (12 %) – за рахунок церковних попечительств, 1668 (49 %) – фінансували сільські громади, 98 (2,8 %) – за рахунок монастирів, 54 (1,6 %) – фінансували приватні особи і 696 (20,4 %) шкіл не мали офіційних джерел фінансування [26, л. 5 об.]. Отже, майже половина шкіл духовного відомства функціонувала коштом селян, а тому усвідомлення останніми важливості народної освіти безпосередньо впливало на розвиток церковнопарафіяльного шкільництва. Прикметним є і відсутність сталих джерел матеріального забезпечення у п'ятій частини церковних шкіл.

Розвиток церковно-шкільної справи багато в чому залежав від ступеня визнання державою і суспільством її необхідності. Законодавче підтвердження права православного духовенства нести просвітництво народу, об'єднання урядових і громадських зусиль у розвитку церковнопарафіяльних шкіл виступили основними чинниками їхньої діяльності.

Парафіяльне духовенство по-різному сприйняло свою роль у розвитку церковно-шкільної справи як складової системи початкової освіти Російської імперії. З одного боку, навчання селянських дітей було для нього досить традиційним видом діяльності. З другого, влада вимагала від священників активної участі в розвитку народної освіти, при цьому вкрай мало заохочуючи сумлінних. Тим не менш, завдяки як адміністративному тиску епархіальних властей, так і власним бажанням, значна частина духовенства включилася у створення церковнопарафіяльних шкіл. Це дозволило в короткий термін організувати значну кількість нових навчальних закладів у державі. Вагому роль у цьому процесі відіграла допомога місцевого населення, яка надходила, у першу чергу, від селянських громад, повітових земств, прихожан церков і приватних осіб, що засвідчило широку підтримку церковнопарафіяльних шкіл населенням.

#### *Список використаних джерел*

1. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в.: автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.02 «Всемирная история» / С. П. Стельмах; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19 с.
2. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864–1914): автореф. дис...канд.ист. наук: 07.00.01 «Історія України» / А. М. Гуз; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1997. – 24 с.
3. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): дис...канд. ист. наук: 07.00.01. / В. В. Курченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 1997. – 185 с.
4. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 «Історія України» / Л. м. Дровозюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1998. – 20 с.
5. Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках: Автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 1999. – 18 с.
6. Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): дис...канд. ист. наук: 07.00.01 /Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.
7. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 / О. о. Драч; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
8. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
9. Жуков С. М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.): автореф. дис...канд. ист. наук:07.00.01 «Історія України» / С. М. Жуков; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2012. – 19 с.
10. Российский государственный исторический архив (далі –РГИА), ф. 91, оп. 3, д. 13.
11. Сборник статистических и

справочных сведений по народному образованию во Владимирской губернии. – Владимир, 1899. – Вып. 1. – 267 с. 12. Статистический временник Российской империи. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1866., разд. пагин. 13. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с. 14. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С. В. Римский. – М.: РОССПЭН, 1999. – 564 с. 15. Русское православное духовенство, обвинения противного и его цивилизаторская деятельность: современные заметки // Христианское чтение. – 1862. – Ч. 2. – С. 650–686. 16. Буртина Е. Ю. Мелочи иерейской жизни: документальный очерк об И. С. Беллюстине / Е. Ю. Буртина // Лица: Биографический альманах. – М.-СПб., 1995. – Т. 6. – С. 211–223. 17. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1866 год. – СПб.: Синодальная тип., 1867. – 68 с. 18. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по своду законов и продолжением издания 1886 года), с включением решений Правительственного Сената и правительственных разъяснений и с приложениями Городового Положения / Сост. И. Андогский. – СПб., 1888. – 879 с. 19. Доклад Тверскому губернскому земскому собранию по народному образованию в 1869 году. – Тверь, 1870. – 75 с. 20. Иванов Ю.А. Церковно-приходские попечительства и начальное народное образование в России в 1864–1914 гг. (на материалах губерний Верхнего Поволжья) / Ю. А. Иванов, О.А. Монякова // Вестник Тверского государственного университета. – Серия. История. – 2011. – № 31. – С. 70–82. 21. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф. Благовидов. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1891. – 378 с. 22. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – СПб.: Изд. О.Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 640 с. 23. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода гр. Д. А. Толстого по ведомству православного исповедания за 1868 год. – СПб., 1869. – 370 с. 24. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / И. Преображенский. – СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1897. – 236 с. 25. Костромские епархиальные ведомости. – 1888. – № 11. – С. 303–307. 26. РГИА, ф. 797, оп. 51, д. 926, л. 5 об.

**Наталья Борисенко**

### **ЦЕРКОВНОПРИХОДСКИЕ ШКОЛЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.: ЗАМЫСЛЫ И ВОПЛОЩЕНИЕ**

*Проанализирован процесс организации и распространение церковноприходских школ в Российской империи второй половины XIX в. Основное внимание обращено на изучение практики реализации политики Св. Синода по расширению сети начальных школ, факторов и обстоятельств, которые определяли количественные и качественные параметры народного образования под руководством духовенства.*

*Ключевые слова:* церковноприходские школы, Св. Синод, духовенство, Российская империя, начальные школы.

**Natalia Borysenko**

### **CHURCH-PARISH SCHOOLS IN RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX CENTURY: THE IDEA AND IMPLEMENTATION**

*The process of the organization and distribution of the Church-Parish schools in the Russian Empire in the late 19th century is analysed. The main attention is paid to the to the policy of the implementation practices of St. Synod to expand the network of primary schools, factors and circumstances which determined the quantitative and qualitative dimension of Education under the leadership of the clergy.*

*Key words:* Church-Parish schools, St. Synod, the clergy, the Russian Empire, primary schools.